

Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА: СВІТОГЛЯДНІ ТА ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Монографія

За загальною редакцією професора *О. П. Дзьобаня*

2-ге видання, перероблене й доповнене

Харків
«Право»
2025

УДК 1:316.4
НЗ5

Рецензенти:

Д. Ю. Арабаджисв – доктор політичних наук, професор, начальник науково-дослідної частини Запорізького національного університету;

В. Г. Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;

Т. В. Розова – доктор філософських наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, завідувач кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка»

*Рекомендовано до друку
вченою радою Державної наукової установи «Інститут інформації,
безпеки і права Національної академії правових наук України»
(протокол № 11 від 10 грудня 2024 року)
і вченою радою національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 19 грудня 2024 року)*

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
монографії посилання на видання є обов'язковим*

Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні
НЗ5 засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Ін-т інформації,
безпеки і права Нац. акад. прав. наук України ; Нац. юрид. ун-т ім.
Ярослава Мудрого. – 2-ге вид., перероб. й допов. – Харків : Право,
2025. – 856 с.

ISBN 978-617-8518-87-5

Монографія є доопрацьованим з урахуванням новітніх соціально-політичних реалій комплексним міждисциплінарним дослідженням феномену національної безпеки в культурно-історичному, онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному, правовому, комунікативному та міжнародному вимірах. На основі поєднання різнорівневих методологічних підходів досліджено сутність ключових категорій безпекової сфери крізь призму інтерсуб'єктивної філософської парадигми. Проаналізовано стійкість і лабільність соціальної системи через дію базових констант і варіативних величин, розкрито філософську концепцію місця і ролі системи забезпечення національної безпеки в сучасних умовах. Показано особливості постановки безпекових проблем і практики їх вирішення в умовах сучасних глобальних цивілізаційних нестабільностей, а також ключові аспекти міжнародного досвіду побудови систем забезпечення безпеки.

Уперше книга побачило світ у 2021 р.

Видання розраховане на науковців, аналітиків, викладачів, здобувачів наукових ступенів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами національної безпеки.

УДК 1:316.4

© Колектив авторів, 2021

© Колектив авторів, перероблення і доповнення, 2025

ISBN 978-617-8518-87-5

© ТОВ «Видавничий дім «Право», 2025

ЗМІСТ

Передмова (<i>О. П. Дзьобань</i>)	6
Розділ 1. Світоглядно-понятійні засади рефлексії національної безпеки: історичний контекст	11
1.1. Проблеми безпеки в історії розвитку культури: докласичний період (<i>О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов</i>)	11
1.2. Розвиток безпекознавчої проблематики від класики до сучасності (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Шевчук</i>)	27
1.3. Дискурс безпеки в культурі постмодерну (<i>О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова</i>)	49
1.4. Сучасні підходи до розуміння сутності й забезпечення національної безпеки (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Соснін</i>)	69
Розділ 2. Науково-теоретичні засади і категоріальне поле філософської рефлексії національної безпеки	96
2.1. Методологічне підґрунтя дослідження проблемного поля національної безпеки (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	96
2.2. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус і діалектичність ключових категорій (<i>О. П. Дзьобань, В. А. Трофименко</i>)	123
2.3. Категорії «національна безпека» і «державна безпека»: сутнісні та змістовні особливості (<i>Г. М. Куц</i>)	139
2.4. Національні інтереси як основа національної безпеки України (<i>О. А. Матета</i>)	160
Розділ 3. Онтологія безпеки	189
3.1. Агресивність і насильство: онтологічні підстави та передумови розуміння безпеки (<i>О. Ю. Панфілов</i>)	189
3.2. Стійкість і лабільність сучасних соціумів у системному вимірі (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	212
3.3. Базові константи буття суспільства в контексті безпеки (<i>О. П. Дзьобань, М. В. Беланюк</i>)	230
3.4. Варіативні фактори впливу на стан національної безпеки (<i>О. П. Дзьобань, О. Г. Радзівська</i>)	246
Розділ 4. Аксиологія національної безпеки	262
4.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: безпековий аспект (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Прудникова</i>)	262

4.2. Трансформації аксіосфери в умовах інформаційного етапу розвитку соціуму (О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань)	288
4.3. Аксіологічні чинники безпеки сучасного соціуму: цінності та антицінності суб'єктів віртуальної інформаційної культури (О. В. Прудникова)	315
4.4. Ціннісні детермінанти безпечного існування соціальних систем (Ю. Ю. Калиновський, Р. Ю. Зоркін)	333
4.5. Патріотизм як ціннісна детермінанта національної безпеки (В. А. Кротюк)	361
4.6. Духовна безпека України як квінтесенція національних цінностей та інтересів (І. В. Каріх)	387

Розділ 5. Системність національної безпеки:

структурно-функціональний вимір	407
5.1. Система забезпечення національної безпеки: загальна характеристика структури (О. П. Дзьобань, С. Г. Гордієнко)	407
5.2. Безпека особистості (О. П. Дзьобань, І. І. Коваленко)	423
5.3. Безпека суспільства й держави (О. П. Дзьобань, А. М. Носик)	441
5.4. Механізм забезпечення національної безпеки: загальнотеоретичне бачення сутності, структури та функцій (О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань)	460

Розділ 6. Національна безпека на тлі сучасних

глобальних цивілізаційних нестабільностей	481
6.1. Виклики глобалізації державам світу (І. В. Габро)	481
6.2. Загострення культурно-цивілізаційних конфліктів у XXI столітті та їх вплив на безпеку й реалізацію прав людини (О. П. Андрущенко)	500
6.3. Міжнародна міграція як загроза національній безпеці України (Т. В. Панченко)	517
6.4. Інформаційні аспекти національної безпеки в умовах глобальних викликів і загроз (Ю. Ф. Кучеренко, А. М. Носик)	548

Розділ 7. Міжнародний досвід побудови систем

забезпечення безпеки	573
7.1. Принципи міжнародного права у сфері безпеки (В. В. Белєвцева)	573
7.2. Розбудова систем колективної безпеки: історико-політологічний вимір (О. В. Шевчук)	593

7.3. Мілітарний вимір детермінізму національної та регіональної безпеки: від концептуалізації до практики (<i>І. В. Тихоненко, М. Уль Хамід</i>)	618
7.4. Сучасні підходи до реалізації Стратегії національної безпеки Німеччини: перспективи та ризики (<i>В. М. Грубов, О. С. Дика</i>)	657
7.5. Національна система безпеки Франції та її роль у забезпеченні безпекового балансу в євроатлантичному регіоні (<i>Д. О. Меньшакова</i>)	676
Розділ 8. Правовий вимір національної безпеки	704
8.1. Концепт права національної безпеки: загальнотеоретичний дискурс (<i>П. П. Богуцький</i>)	704
8.2. Право національної безпеки у системі права України (<i>П. П. Богуцький</i>)	718
8.3. Правові відносини у сфері національної безпеки як правові стратегічні комунікації (<i>П. П. Богуцький</i>)	738
8.4. Система правового забезпечення національної безпеки (<i>П. П. Богуцький</i>)	754
Сучасна війна як детермінанта рефлексії національної безпеки (замість післямови) (<i>О. П. Дзьобань</i>)	768
Використана література	781
Авторський колектив	850

Передмова

Феномени національної безпеки належать до найважливіших, найскладніших багатоаспектних та інтегральних явищ суспільного і політичного життя. Процеси глобалізації, посилення єдності світу з одночасним поглибленням його національної різноманітності є саме тим фактором, під впливом якого відбуваються серйозні зміни як в усій структурі суспільства і держави, так і в структурі міждержавних інституцій.

Безпекознавство є надзвичайно складною сферою знань для втілення основних її цінностей та ідеалів у нормах, інститутах і процедурах як внутрішньополітичної реальності, так і у сфері сучасних міжнародних відносин. На противагу пророцтвам філософів і футурологів початку ХХ століття, сучасний світ не стає більш «керованим», навпаки, він практично вже вийшов з-під контролю і у ньому дедалі яскравіше домінують силові й агресивні методи і способи вирішення нагальних проблем. Втративши стан рівноваги в результаті ліквідації наприкінці минулого століття двополюсного світоустрою, сучасна цивілізація перейшла у стан перманентного конфлікту де право замінюється правом сили.

Останніми десятиліттями динаміка національної безпеки в різних країнах суттєво підвищилася, що було детерміновано не лише істотно зрослою кількістю викликів і загроз, а й нарощуванням їх кумулятивної сутнісної небезпеки для людини, суспільства й держави (міждержавні конфлікти, транснаціоналізація тероризму, загроза ядерної війни, надзвичайні ситуації і катастрофи техногенного й природного характеру, пандемія коронавірусу COVID-19 тощо). Ці виклики й загрози постійно ставлять під питання національну безпеку, роблячи її крихкою, вразливою, нестабільною, і, відтак, змушують різні держави активувати ті чи інші надзвичайні (екстремальні) правові, організаційні та політичні заходи для її належного забезпечення (гарантування) і захисту. Але при цьому, як зазначають вітчизняні дослідники¹, все ж основною, перманентною, най-

¹ Загуменна Ю. О., Сокуренько В. В. Національна безпека України в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії правових наук*

більш поширеною та водночас найбільш небезпечною загрозою національній безпеці кожної країни – реально чи потенційно – вважається війна.

24 лютого 2022 року Україна постала перед новими викликами і вперше з часів незалежності України опинилася в умовах воєнного стану, правовий режим якого охопив усю територію нашої держави та став причиною обмежень прав і свобод людини. Стан, у якому опинилась Україна, яскраво засвідчив актуальність конституційного положення, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ст. 17 Конституції України).

Для наукової спільноти, як і для усього суспільства, стало абсолютно зрозуміло, що безпечний розвиток держави, збереження територіальної цілісності, державного суверенітету, здатність держави протистояти воєнним загрозам є головними пріоритетними стратегічними завданнями щодо забезпечення національної безпеки, захисту життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз, надання відсічі й стримування збройної агресії проти України.

Широкомасштабна збройна агресія Росії проти України призвела до виникнення цілої системи новітніх загроз безпеці не лише у Європі, а й в усьому світі. Спостерігається загострення економічних, геополітичних, міжрасових, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч. Відтак, проблеми національної безпеки на сучасному етапі цивілізаційного розвитку отримують особливо актуальний статус і набувають рис багатовимірної, багатоаспектної й багаторівневої соціокультурної явища.

Отже, для сучасних держав проблема національної безпеки і механізмів її забезпечення є однією з ключових. Складне міжнародне становище у світі, відкриті й латентні війни і збройні конфлікти, поширення міжнародного тероризму, активізація загроз інтересам громадян, суспільств і держав вимагають розробки ефективних заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Питання теорії і практики, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, вимагають системного й комплексного підходу, що включає в себе як загальнотеоретичні дослідження, так і досягнення галузевих наук, а також потреби практики в інтересах безпеки особистості, суспільства

України. 2024. Том 31. №2. С. 114–138; Лісовський В. М. Модернізація національної безпеки України в умовах війни з Росією. *Політикус*. 2021. Вип. 6. С. 30–36; Долженко О. О. Визначення «гібридної війни» в контексті загроз національній безпеці України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2017. Вип. 20. С. 240–245.

й держави. Вони набувають додаткової актуальності у зв'язку зі збільшенням і зміною видів безпеки взагалі, появою нових загроз і викликів, пов'язаних з відкритим збройним насильством, динамічними змінами у світовому геополітичному просторі.

В умовах постмодерної науки теорія національної безпеки проходить етап активного формування та динамічного розвитку. Отже, пошук надійних теоретичних засад організації системи забезпечення національної безпеки потребує її розгляду з погляду застосування усього можливого комплексу методів та інструментів наукових досліджень, побудованих на базових принципах комплексності та системності і спрямованих на досягнення найвищого рівня національної безпеки.

Сьогодні не існує стійких наукових стереотипів рефлексії феномену національної безпеки, тому життєво необхідним практично для всіх суспільств є фундаментальне обґрунтування даного феномену та відповідне орієнтування внутрішньої та зовнішньої політики держав. Від ступеня адекватності такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів, нормальний історичний розвиток суспільств за умов збереження національної самобутності.

Існування будь-якої суверенної держави неможливе без захисту її національних інтересів, що є основною, фундаментальною умовою гарантування самозбереження й прогресивного саморозвитку суспільства. За таких причин національна безпека перехідних суспільств – першорядна умова успішного соціально-організованого буття.

Для України проблеми національної безпеки є не просто ключовими, а життєво важливими, оскільки в умовах реальної війни Україна не може залишитися осторонь усіх процесів, що загрожують її національним інтересам.

Сьогодні можна констатувати, що руйнування системи колективної безпеки вже відбулося і це особливо гостро відчула Україна, якій досить часто приходиться доводити очевидне на міжнародному рівні з метою залучення світової спільноти до зупинення агресора. До створення нового світового порядку Україна, на превеликий жаль, змушена сама захищати свої інтереси.

Потреби соціальної практики вимагають максимальної адекватності філософської рефлексії феномену національної безпеки в умовах трансформаційних процесів, яка відповідає вимогам сучасних реалій, що в свою чергу зумовлює потребу в концептуальному, теоретико-методологічному осмисленні вказаного соціокультурного феномену. Відтак необхідне комплексне теоретико-методологічне осмислення феномену національної безпеки у нових умовах війни, визначення його сутності й змісту на основі

вже наявних результатів у дослідженні окремих аспектів проблеми національної безпеки.

Важливим є з'ясування змісту й особливостей системи національної безпеки в умовах війни, визначення місця й ролі основних компонентів системи безпеки в загальному контексті досліджуваної проблеми. Реалії соціокультурних трансформаційних процесів пред'являють особливі вимоги до якісних і кількісних характеристик елементів системи національної безпеки. Таке адекватне сучасним воєнним реаліям усвідомлення сутності національної безпеки є необхідним для ефективного управління соціальною системою й утримання її у стані політичної, соціальної, економічної та культурної стабільності, розуміння комплексу проблем, пов'язаних з механізмами забезпечення національної безпеки в умовах війни.

Необхідним є також забезпечення кадрів органів державного управління усіх ступенів і рівнів науковими знаннями про сутність, суперечливий характер взаємозв'язку об'єктивних умов і суб'єктивних факторів реалізації механізму забезпечення національної безпеки, особливості її функціонування в сучасних воєнних умовах і на перспективу.

У зв'язку з цим, значний науковий і практичний інтерес представляє системне і комплексне дослідження основ національної безпеки, її природи, та механізму забезпечення у світоглядному й загальнотеоретичному ракурсах.

Таким чином, забезпечення національної безпеки України є комплексом заходів національного та міжнародного характеру. При цьому визначення стратегічних пріоритетів, правильне розуміння проблем у сфері національної безпеки, пошук оптимальних способів їх вирішення, тісна співпраця держав у створенні ефективної системи протидії сучасним загрозам сприятимуть забезпеченню національної безпеки України та міжнародній безпеці у світі¹. Тільки у співпраці можна вирішити актуальні стратегічні завдання забезпечення національної безпеки у складних світових умовах та нових глобалізаційних викликах.

Отже, сучасна гуманітарна наука взагалі й безпекознавча наука зокрема потребують світоглядного дороговказу у вигляді комплексного міждисциплінарного наукового дослідження сутності та особливостей феномену національної безпеки в сучасних умовах і на перспективу.

Проблемам і особливостям національної безпеки присвячена значна кількість праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових

¹ Пархоменко-Кущевіч О. Проблеми забезпечення національної безпеки в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування»*. 2023. Вип. 3. С. 143–150.

розробок¹. У сучасній науковій літературі накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції національної безпеки, визначені й оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення національної безпеки та її функціонування. Досліджувана проблема привертає значну увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників у різноманітних галузях соціального знання – власне безпекознавства, філософії, політології, соціології, соціальної психології. Особливого ступеня розвитку проблема національної безпеки набула завдяки її безпосередньо практичному характеру в межах політичної науки.

Суттєву увагу в монографії приділено сучасній філософській, політологічній та соціологічній літературі, публікаціям у періодичних виданнях, де викладаються різноманітні точки зору на розуміння сутності феномену національної безпеки з урахуванням сучасних проявів міждержавної й міжсуспільної агресивності й конфліктності.

Філософська розробка проблеми забезпечення національної безпеки України в умовах війни дасть можливість не лише попередити й відвернути небажані вектори розвитку нашого суспільства, а й забезпечити необхідний рівень безпеки особистості, суспільства й держави в умовах війни і у повоєнний період. Однак така можливість може перетворитися в дійсність лише за умови ретельного урахування всіх компонентів, які здійснюють вплив на ефективність вирішення даного надзвичайно складного і соціально значущого завдання.

Отже, монографія, з якою знайомиться читач, – це доопрацьоване видання, в якому уточнено й доопрацьовано з урахуванням досвіду російсько-української війни як науково-методологічні підходи до розуміння національної безпеки, так і авторське бачення вітчизняних і закордонних співавторів безпекознавчої проблематики в онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному, правовому та міжнародному вимірах.

Не претендуючи на істину в останній інстанції, авторський колектив традиційно сподівається, що намічені вузлові моменти сприятимуть подальшому конструюванню системи філософських, соціологічних, політологічних, правових уявлень про природу і сутність проблем національної безпеки як в їх абстракції, так і в конкретності, в історико-культурній визначеності.

Висловлюємо щиру вдячність усім, хто сприяв доопрацюванню тексту монографії і висловлював конструктивні пропозиції стосовно оновлення її змісту.

¹ Див. пп. 1.1–1.4.